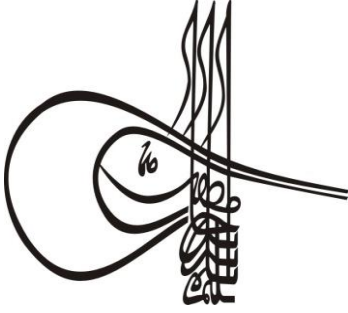

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/7, p. 195-214

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11354>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 09.01.2017 ✓ Accepted/Kabul: 16.03.2017
✍ Referees/Hakemler: Doç. Dr. Mesut GÜN – Yrd. Doç. Dr. Erkan
HİRİK

This article was checked by iThenticate.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ SESBİRİMLERİN DIŞSAL VE İÇSEL ALT SESBİRİMLERİ: KATMANLI ÇEVRIYAZI MODELİ*

Mehmet Akif KILIÇ**

ÖZET

Kaydedilmiş konuşma örneklerinin özel işaretler ve harfler kullanılarak yapılan çevriyazısı, fonetik, dilbilim, ağız araştırmaları, ikinci dil öğretimi, dil ve konuşma bozuklukları gibi alanlarda sık kullanılmaktadır. Ancak, çevriyazının hangi yöntemle yapılacağı ve derinliğinin ne olacağı sadece Türkçe için değil bütün diğer diller için de sorun olagelmıştır. Çevriyazının derinliği genellikle amaca göre belirlenmektedir. Bu işlem sırasında gereksiz detaylara girmek araştırmacıya aşırı yük getirmekte, üzerinde durulması gereken noktaların göz ardı edilmesi ise veri kaybına ve yanlış yorumlamalara neden olmaktadır. Bu çalışmanın amacı, çevriyazının belirli kurallara göre şekillendiği ve derinliğinin çalışma boyunca sabit tutulduğu bir çevriyazı modeli geliştirmektir.

Bu makalede, önce çalışmanın ilham kaynağını oluşturan Glosematik ve Sinirbilişsel Dilbilim kuramlarıyla ilgili kısa bilgi verilecek, daha sonra dışsal ve içsel alt sesbirim kavramları açıklanacak, Türkiye Türkçesindeki sesbirimlerden ve alt sesbirimlerinden bahsedildikten sonra Katmanlı Çevriyazı Modeli sunulacaktır.

Katmanlı Çevriyazı Modelinde, çevriyazı derinliği yukarıdan aşağıya (soyuttan somuta) doğru Biçimbirimsel, Sesbirimsel, Dışsal Alt Sesbirimsel ve İçsel Alt Sesbirimsel şeklinde dört katmana ayrılmaktadır. Biçimbirimsel Katman çevriyazıda kullanılmamaktadır, Sesbirimsel Katmana geçişte önemi olan morfofonolojik işlemleri göstermek için burada yer verilmiştir. Türkçe için Sesbirimsel Katmanla ortografik gösterim aynı kabul edilebilir. Eğer kişisel farklılıkların incelenmesi planlanmıyorsa çevriyazı düzeyi olarak Dışsal Alt Sesbirimsel Katman kullanılmalıdır. Konuşma bozuklukları gibi kişisel farklılıkların önemli olduğu durumlarda ise çevriyazı düzeyi olarak İçsel Alt Sesbirimsel Katmanın kullanılması gerekmektedir.

* Bu çalışma, 3-5 Eylül 2014 tarihleri arasında Rouen’da (Fransa) düzenlenen 17th International Conference on Turkish Linguistics (ICTL-17) adlı toplantıda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tıp Fakültesi, El-mek: makilic@yahoo.com

Anahtar Kelimeler: Alt sesbirim, çevriyazı, fonetik, fonoloji, sesbirim

THE EXTRINSIC AND INTRINSIC ALLOPHONES OF THE TURKEY TURKISH PHONEMES: THE STRATIFICATIONAL TRANSCRIPTION MODEL

ABSTRACT

Transcription of spoken samples is frequently used in language studies such as dialect researches and speech-language disorders. However, the method and depth of the transcription have always been a problem in almost every language. The transcription level is determined by the purpose of the study. During a transcription process, entering unnecessary details introduces a large amount of work for the researcher, or a lack of detail will lead to data loss and misinterpretation. The aim of this study is to develop a transcription model to keep the transcription depth fixed all through based on certain rules.

In this article, some brief information is first presented on the theories of Glossematics and Neurocognitive Linguistics. Then, the concepts of extrinsic and intrinsic allophones and phonemes and their allophones in Turkey Turkish are explained, and finally, the Stratificational Transcription Model is presented.

In the Stratificational Transcription Model, the transcription is divided into four *strata* from up to down in terms of depth, as Morphemic, Phonemic, Extrinsic Allophonic and Intrinsic Allophonic. If no individual differences are planned to be examined, the Extrinsic Allophonic *Stratum* should be used as the transcription level. The Intrinsic Allophonic *Stratum* should be used, where individual differences are important, such as in speech disorders.

STRUCTURED ABSTRACT

Introduction

Transcription of recorded speech samples using special signs and letters is frequently used in areas such as linguistics, phonetics, dialect studies, second language teaching and speech-language disorders. However, the method and depth of the transcription have always been a problem not only in Turkish but also in other languages. The transcription type and level are determined by the purpose of the study. Meanwhile, on the one hand, while entering unnecessary details introduces a large amount of work for the researcher, on the other, a lack of detail will lead to data loss and misinterpretation. It is also important to keep the transcription depth constant throughout the study.

The aim of this study is to find a solution to such transcription problems and develop a transcription model to keep the transcription depth fixed all through based on certain rules.

Turkish Studies

In this article, some brief background information is first presented on the theories of Glossematics and Neurocognitive Linguistics that inspired the study. Then, the concepts of extrinsic and intrinsic allophones and phonemes and their allophones in Turkey Turkish are explained. Finally, the Stratificational Transcription Model is presented.

Glossematics: It is a theory of structural linguistics developed in the 1930s by two Danish linguists, Hjelmslev and Uldall. According to this theory, language has two planes as content and expression -and three layers purport, substance and form- according to the abstraction level of each plane.

Neurocognitive Linguistics: It is a theory that combines the views of the new Bloomfieldian Harris and the founder of Glossematics theory, Hjelmslev and was developed by the American linguist Lamb. According to Lamb, language is produced and perceived as layers (Lat., *stratum*, plural *strata*) in the brain. The structure of language is also composed of layers in a similar way. There are six layers in the Neurocognitive Linguistics theory from abstract to concrete: Hypersememic, Sememic, Lexemic, Morphemic, Phonemic and Hypophonemic. These layers and the six layers in the Glossematics theory do not exactly coincide with each other; the boundaries of the respective layers differ.

The Concept of Extrinsic and Intrinsic Allophones

Allophones, which are variants of phonemes, are discussed in the related literature as those overlapping distributions / free variations and those complementary distributions. In this article, allophones are divided into two groups according to their abstraction level as extrinsic and intrinsic. The concepts of overlapping / complementary distributions and of extrinsic / intrinsic allophones, which are emphasized in this study, are similar but not the same. Extrinsic allophones are below the level of phonemes and above the level of intrinsic allophones in terms of abstraction. The intrinsic allophones are below the level of extrinsic allophones and above the level of phones.

The extrinsic (phonological) allophones: They are not related to the speech mechanism, and are determined by the specifications of the language (dialect) or the speaker's preference. The open and closed allophones of the vowel /e/ or the clear and dark allophones of /l/ are examples of extrinsic allophones. Extrinsic allophones take place in the phonological layer, and in transcription, they are represented between slash brackets, in the same way as that of phonemes.

The intrinsic (phonetic) allophones: They are related to the speech mechanism and are not related to the language. They occur automatically as a result of coarticulation. Because these allophones are determined by universal phonetic rules, not specific to the language or dialect (such as the nasalization of vowels next to nasal consonants or the labialization of consonants next to bilabial consonants). The intrinsic allophones take place in the phonetic layer, and in transcription they are represented between square brackets.

Phonemes and their Allophones in Turkey Turkish

There are eight vowel phonemes in Turkey Turkish. They are represented in IPA (International Phonetic Alphabet) as: /a, e, ʊ, i, o, œ, u, y/. Allophones originating from the difference in length of /a/, /i/ and /u/ vowels are extrinsic. The front and back allophones of /a/ and the open and closed allophones of the /e/ vowels are also extrinsic. The extrinsic and intrinsic allophones of Turkey Turkish vowels can be seen in the Table 3.

There are 20 consonant phonemes in Turkey Turkish. They are represented in IPA as: /b, d͡ʒ, t͡ʃ, d, f, g, ɰ, h, k, l, m, n, p, r, s, ʃ, t, v, j, z/. The postalveolar fricative [ʒ] (⟨j⟩) is the extrinsic allophone of the /d͡ʒ/ (

⟨c⟩) consonant, and should not be considered as a phoneme. The velar and palatal allophones of the consonants /k/ and /g/ and the dark and clear allophones of the /l/ consonant are extrinsic. In the Anatolian dialects, there are two extrinsic allophones of the /ɰ/ (⟨ğ⟩), /h/, and /n/ consonants. Additionally, the two very different allophones (tap/trill and approximant) of the /r/ consonant would be interpreted as extrinsic allophones.

Plosive and affricate consonants are pronounced as aspirated at the beginning of a word and at the end of an isolated word. This is interpreted as an intrinsic allophonic feature. The extrinsic and intrinsic allophones of Turkey Turkish consonants can be seen in the Table 5.

The Stratificational Transcription Model

In this model, transcription is divided into four *strata*, from top to bottom: Morphemic, Phonemic, Extrinsic Allophonic and Intrinsic Allophonic. The transitions between the *strata* are operated by morphophonological, phonological, and phonetic processes.

1. Morphophonological processes are linguistic processes that occur when roots and suffixes are combined or when two words come together in succession. These processes are related to the general characteristics of Turkish, such as palatal harmony and liaison.

2. Phonological processes are ones that occur due to mislearning or dialect features as well as general speaking rules of the language, such as assimilation, dissimilation, sound reduction (elision), and sound derivation (epenthesis).

3. Phonetic processes are ones caused by the phonetic environment without being dependent on language. Examples include nasalization, labialization, and so on. Processes such as palatalization, velarization, voicing, and devoicing can be both phonological and phonetic. There is no need to include phonetic processes in linguistic and dialect studies.

For Turkish, the Phonemic *Stratum* and the orthographic representation can be considered the same. When several letters in orthographic representation are converted to the corresponding IPA characters, phonemic representation is the outcome. However, the followings are the differences between them:

- A vowel addition to consonant clusters is shown on the Phonemic *Stratum*, not in the orthographic representation.

Turkish Studies

- The archiphonemes are shown on the Phonemic *Stratum*, not in the orthographic representation.
- Proper nouns are not capitalized, and apostrophes not used to divide roots and suffixes in the Phonemic *Stratum*.

Conclusion

The pronunciation of a phoneme in different forms independent of phonetic environment is the result of cognitive processes. This is due to a conscious or unconscious choice depending on learning. Nonstandard speech sounds that are encountered in dialects and phonological disorders are not used randomly, but result from cognitive processes. The distinction between cognitive preference and non-cognitive usage of allophones must be done carefully.

If no individual differences are planned to be examined, the Extrinsic Allophonic *Stratum* is used as the transcription level. The numbers of extrinsic and intrinsic allophones which listed in this article can be increased. However, additions to the extrinsic allophones should be limited. The intrinsic allophones should be represented in transcription, where individual differences are important, such as in speech disorders.

Keywords: Allophone, phoneme, phonetics, phonology, transcription

Giriş

Kaydedilmiş konuşma örnekleri üzerinde özel işaretler ve harfler kullanılarak yapılan çevriyazı (İng. *transcription*), fonetik, dilbilim, ağız araştırmaları, ikinci dil öğretimi, dil ve konuşma bozuklukları gibi alanlarda sık kullanılmaktadır. Ancak, çevriyazının hangi yöntemle yapılacağı, derinliğinin ne olacağı sadece Türkçe için değil bütün diğer diller için de hep sorun olagelmıştır. Çevriyazının derinliği genellikle amaca göre ayarlansa da zaman zaman gereksiz ayrıntılara girilmekte, kişisel farklılıkların önemli olmadığı noktalarda bu farklılıklar belirtilmekte, bu durum ise araştırmacıya aşırı yük getirmektedir. Bazen de üzerinde detaylı olarak durulması gereken önemli noktalar göz ardı edilmekte, bu ise veri kaybına ve yanlış yorumlamalara neden olmaktadır. Bu çalışmanın amacı, çevriyazı sorunlarına çözüm bulmak, derinliğini belirli kurallara göre şekillendirerek sabit tutmak için bir çevriyazı modeli geliştirmektir.

Bu yazıda, önce dilin katmanlı yapısını en güzel şekilde ortaya koyan ve çalışmanın ilham kaynağını oluşturan iki kuramdan (Glosematik ve Sinirbilşsel Dilbilim) kısaca bahsedildikten sonra alt başlıklar halinde dışsal ve içsel alt sesbirim kavramları, Türkiye Türkçesindeki ünlüler ve alt sesbirimleri, Türkiye Türkçesindeki ünsüzler ve alt sesbirimleri konularına yer verilecek, son olarak Katmanlı Çevriyazı Modeli sunulacaktır.

Glosematik (İng. *Glossematics*):

Danimarkalı iki dilbilimci, Hjelmslev ve Uldall tarafından 1930'lu yıllarda geliştirilen bir yapısal dilbilim kuramıdır. Bu kurama göre, dilin içerik ve anlatım şeklinde iki planı ve her planın soyutlama düzeyine göre kalıp¹ (biçim, şekil), töz, şekilsiz töz şeklinde üç katmanı vardır. (Fischer-Jørgensen, 2010; Hjelmslev, 1961)

¹ İngilizcedeki *form* sözcüğünün karşılığı olarak Türkçe alanyazında biçim sözcüğü tercih edilse de biçim veren olduğu için Türkçeye kalıp olarak çevrilmiştir.

Glosematik kuramına göre dilin katmanları:

A. İçerik planı:

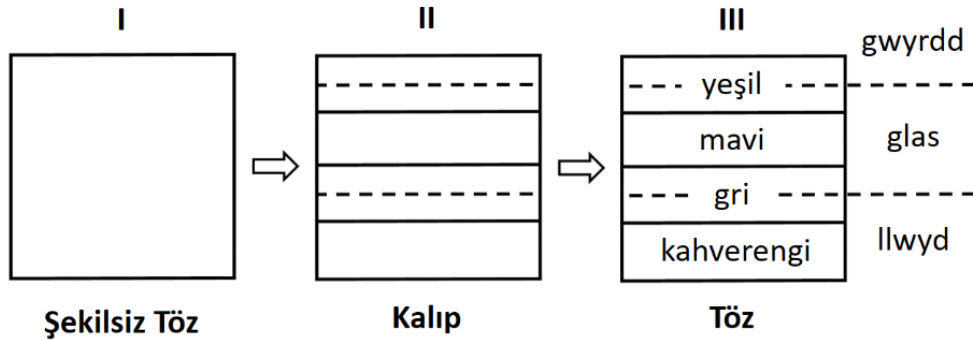
1. İçerik-şekilsiz töz (İng. *content-purport*): Dilbilimsel bir şekli olmayan, analiz edilmemiş düşüncedir. Bu katman dile bağımlı değildir.
2. İçerik-töz (İng. *content-substance*): Şekilsiz tözün dile özgü aldığı şekildir.
3. İçerik-kalıp (İng. *content-form*): Diller arasındaki farklılığı yaratan birincil nesnedir.

B. Anlatım planı:

1. Anlatım-kalıp (İng. *expression-form*)²: Belirli bir dili konuşanlar tarafından aynı şekilde algılanan, kişisel farklılıklardan arınmış soyut ses dizisidir.
2. Anlatım-töz (İng. *expression-substance*)³: Belirli bir dili konuşan kişilerin çıkardığı ses dizisidir.
3. Anlatım-şekilsiz töz (İng. *expression-purport*): Dilbilimsel bir şekli olmayan, analiz edilmemiş ses dizisidir. İçerik-şekilsiz töz katmanı gibi bu katman da dile bağımlı değildir.

İçerik-şekilsiz töz ifadesini ve diğer katmanlarla ilişkisini anlatmak için Hjelmslev (1961) renk tayfı örneğini vermiştir. Renk tayfı dilden bağımsızdır ve içerik-şekilsiz tözü temsil eder. Bir dildeki renk dağılımı içerik-tözdür, renk tayfının dile göre şekillenmesi sonucu oluşur. İçerik-kalıp ise renk tayfını şekillendiren o dile ait kurallardır. Her dilin kuralları farklı olduğu için dillerdeki renklerin sayıları da sınırları da farklıdır. Örneğin, renk tayfının yeşil-mavi-gri-kahverengi bölümü İngilizcede *green, blue, grey, brown* şeklinde dörde, Galcede *gwyrdd, glas, llwyd* şeklinde üçe bölündüğü için bu iki dildeki renk sınırları birbirine uymaz. (Şekil 1)

Glosematik kuramındaki katmanların, dilbilimin dalları ve diğer bilimlerle ilişkisinin bilinmesi, özellikle fonoloji ve fonetik bilimlerinin sınırlarını kavramada önemlidir. Dilin katmanları ve ilgilenen bilim dalları Tablo 1’de görülmektedir.

Şekil 1. Renk tayfı (I) dile bağımlı olmadığı için şekilsiz tözü, kalıbın (II) etkisiyle belirlenen İngilizcedeki ve Galcedeki renkler (III) tözü göstermektedir. (İngilizce ile Türkçe arasında kavram farkı olmadığı varsayılarak renkler Türkçeleştirilmiştir.)

² Fonolojik katman: Bu çalışmada, Sesbirimsel Katman ve Dışsal Alt Sesbirimsel Katman şeklinde iki alt katmana ayrılmaktadır.

³ Fonetik katman: Bu çalışmada İçsel Alt Sesbirimsel Katman olarak isimlendirilmektedir.

Tablo 1. Dilin katmanları ve bu katmanlarla ilgili bilim dalları

Katman	Bilim Dalı	
İçerik-şekilsiz töz	Felsefe / Antropoloji	
İçerik-töz	Semantik	
İçerik-kalıp	Leksikogramer	} Dil(bilim)
Anlatım-kalıp	Fonoloji	
Anlatım-töz	Fonetik / Grafetik*	
Anlatım-şekilsiz töz	Fizyoloji / Fizik	

*Yazı bilgisi (İng. *graphetics*): Dillerin yazısını inceleyen bilim dalı

Hjelmslev'in dilde katmanlı yapıyı savunan bu yaklaşımı, aslında Saussure'ün görüşlerinin geliştirilmiş halidir. Her iki dilci de dili göstergeler dizgesi olarak kabul eder. Her ikisinde de biçim (kalıp) ve töz ayrımı vardır. Saussure'e göre iki töz (anlam ve ses) arasında tek biçim (gösterilen) varken, Hjelmslev'de biçim, içerik-kalıp ve anlatım-kalıp şeklinde iki ayrı katman halindedir. (Taverniers, 2008) Saussure ve Hjelmslev'e göre dilin katmanları Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2. Saussure ve Hjelmslev'e göre dilin katmanları

Saussure	Hjelmslev
Şekilsiz düşünce	İçerik-şekilsiz töz
Anlam	İçerik-töz
	İçerik-kalıp
Gösterilen	Anlatım-kalıp
Gösteren	Anlatım-töz
Şekilsiz ses	Anlatım-şekilsiz töz

Sinirbilışsel Dilbilim (İng. *Neurocognitive Linguistics*):

Yeni Bloomfield'ci Harris'in ve Glosematik kuramının kurucusu Hjelmslev'in görüşlerini birleştiren bu kuram, ABD'li dilbilimci Lamb tarafından geliştirilmiştir. Alanyazında, Katmanlı Dil Bilgisi (İng. *Stratificational Grammar*), İlişki Ağı Kuramı (İng. *Relational Network Theory*) gibi farklı şekillerde de isimlendirilir. Lamb'e göre dil, beyinde katmanlar (Lat. *stratum*; çoğulu, *strata*) şeklinde üretilir ve algılanır. Dilin yapısı da benzer şekilde katmanlardan oluşur. Bu kurama göre dil bir ilişkiler dizgesidir ve bu dizge içinde katman adı verilen farklı düzeyler vardır. Bu kuramın diğer kuramlardan ayrılan başka bir özelliği de dilin hem üretimini hem de anlaşılmasını açıklamaya yönelik olmasıdır. (Crystal, 2008)

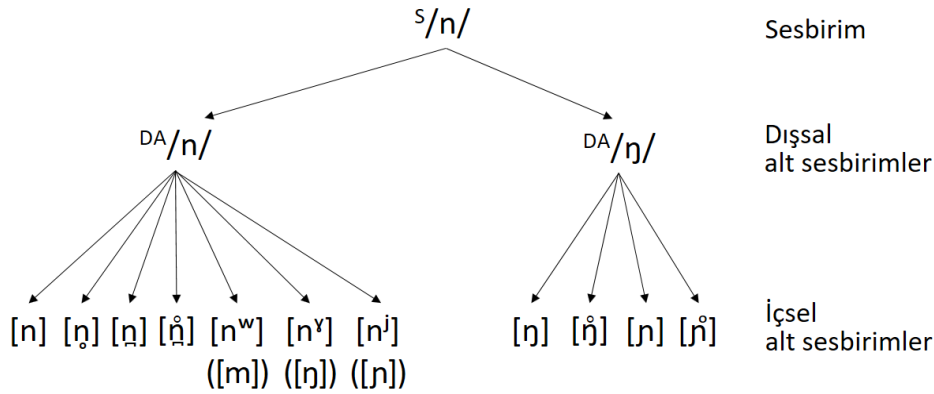
Sinirbilışsel Dilbilim kuramında soyuttan somuta doğru altı katman vardır: Hipersememik, Sememik, Leksemik, Morfemik, Fonemik ve Hipofonemik. Buradaki altı katmanla Glosematik

kuramındaki katmanlar birbiriyle tam olarak çakışmamaktadır, yani katman sınırları birbirinden farklıdır. Hipersememik katman semantik katmana, Hipofonemik katman fonetik katmana karşılık gelmektedir ve iki katman da dil dışı olarak kabul edilmektedir. (Lockwood, 1972; Lamb, 1966)

Sinirbilışsel Dilbilimde katman içi ve katmanlar arası ilişkiler düğüm ve çizgilerden oluşan diyagramlar üzerinde gösterilir. Katman içi ilişkiler taktik kurallarla, katmanlar arası ilişkiler gerçekleşme kurallarıyla ifade edilir. Semotaktik, leksotaktik, morfotaktik, fonotaktik kurallar ilgili katmanda yer alan birimlerin bir araya gelme koşullarını, izin verilen birliktelikleri gösterir. Katmanların komşu katmanlarla ilişkisi ise genellikle altı farklı şekilde olmaktadır: Bileşik gerçekleşme (İng. *composite realization*), kaynaşma (İng. *portmanteau realization*), çeşitlenme (İng. *diversification*), yansızlaşma (İng. *neutralization*), gerçekleşmeme (İng. *zero realization*), boş gerçekleşme (İng. *empty realization*). (Lockwood, 1972; Lamb, 1966)

Dışsal ve İçsel Alt Sesbirim Kavramları⁴

Sesbirimlerin (ses birimi, fonem, İng. *phoneme*) değışkeleri olan alt sesbirimler (sesbirimcik, alofon, İng. *allophone*), ilgili alanyazında çakışan dağılım / serbest değışim gösterenler (İng. *overlapping distribution / free variation*) ve tamamlayıcı dağılım gösterenler (İng. *complementary distribution*) şeklinde iki gruba ayrılarak incelenir. (Demirci, 2011) Çakışan dağılım daha çok bilişsel işlemlerle açıklanırken tamamlayıcı dağılım fonetik işlemlerle açıklanır. Çakışan dağılım ve tamamlayıcı dağılım kavramlarıyla bu çalışmada üzerinde durulan dışsal ve içsel alt sesbirim kavramlarının çıkış noktası aynı olmakla birlikte aralarında bazı farklılıklar vardır. Uzun süredir bilinmesine rağmen gerekli ilgiyi görmemiş olan dışsal ve içsel alt sesbirim kavramları, alt sesbirimlerde soyutlama düzeyi farklılığını vurgulamaktadır. (Ladefoged ve Johnson, 2011; Tatham, 1971; Tatham ve Morton, 2011) Bu açıdan bakıldığında dışsal alt sesbirim, soyutluk açısından sesbirimin altında ve içsel alt sesbirimin üzerinde; içsel alt sesbirim ise dışsal alt sesbirimin altında ve kalıba girmemiş konuşma sesinin (fon, İng. *phone*) üzerinde yer alır. Örnek olarak /n/ sesbirimi ile dışsal ve içsel alt sesbirimlerinden oluşan üç katman Şekil 2’de görülmektedir.

Şekil 2. /n/ sesbiriminin dışsal ve içsel alt sesbirimleri. Dışsal dışsal alt sesbiriminin dudaksı içsel alt sesbirimi, [m]; art damaksı içsel alt sesbirimi, [ŋ]; ön damaksı içsel alt sesbirimi, [ɲ] sesleriyle aynıdır. Karışıklığa neden olmaması için bu alt sesbirimlerin değıştirme imleriyle gösterilmesi tercih edilmiştir.

⁴ Dışsal alt sesbirim / içsel alt sesbirim terimleri yerine fonolojik alt sesbirim / fonetik alt sesbirim, alt sesbirim / alt sesbirimimsi, alofon/alofonoit (İng. *allophone/allophonoid*) ifadeleri de kullanılabilir.

Dışsal alt sesbirim (fonolojik alt sesbirim, ekstrensek alofon, İng. *extrinsic allophone*):

Konuşma mekanizmasıyla ilgili olmayan alt sesbirimlerdir. Alt sesbirimi, dilin (ağzın) özellikleri veya konuşmacının tercihi belirler. Dışsal alt sesbirime örnek olarak /e/ ünlüsünün açık ve kapalı alt sesbirimleri veya /l/ ünsüzünün ince ve kalın alt sesbirimleri⁵ verilebilir. Dışsal alt sesbirim kavramıyla Eker'in (2010) 'belirgin altsesbirim' kavramı yakın kavramlardır. Seçimi bilişsel olarak yapıldığı halde anlam ayırt edici etkisi birkaç örnekle sınırlı olan bazı alt sesbirimler için "Acaba bu ses bir sesbirim midir, değil midir?" sorusu yanında "Türkçede uzun ünlü var mıdır, yok mudur?" sorusu dışsal alt sesbirim kavramıyla açıklanabilir. Özsoy (2004), Demir ve Yılmaz (2011) gibi yazarlar tarafından ayrı sesbirim olarak kabul edilen 'ince k, g, l' ünsüzleri birer dışsal alt sesbirimdir. Bunun yanında 'uzun a, i, u' ünlüleri de dışsal alt sesbirimdir. Dışsal alt sesbirimler fonolojik katmanda yer alır ve çevriyazıda (transkripsiyon, İng. *transcription*) sesbirimler gibi iki eğik çizgi arasında gösterilir. Bu çalışmada dışsal alt sesbirimlerle sesbirimlerin karışmaması için sesbirimler, ^S/... / (veya /... /); dışsal alt sesbirimler, ^{DA}/... / şeklinde gösterilmektedir.

İçsel alt sesbirim (fonetik alt sesbirim, entrensek alofon, İng. *intrinsic allophone*):

Konuşma mekanizmasının içi ile ilgili, dile bağlı olmayan alt sesbirimlerdir. Eşsöyleyiş (koartikülasyon, İng. *coarticulation*) sonucu otomatik olarak ortaya çıkar. Evrensel fonetik kurallarla belirlendiği için bir dile veya ağza özgü değildir (burun ünsüzü komşuluğundaki seslerin burunsulaşması, çift dudak ünsüzü komşuluğundaki seslerin dudaksılaşması gibi). İçsel alt sesbirimler fonetik katmanda yer alır ve çevriyazıda köşeli ayraçlar arasında gösterilir.

Bir konuşma sesi bazen dışsal bazen de içsel alt sesbirim şeklinde karşımıza çıkabilir. Örnek olarak, "damak n'si" Anadolu ağızlarındaki <bana> sözcüğünde dışsal, <yonga> sözcüğünde içsel alt sesbirimdir. Karışıklığı önlemek için içsel alt sesbirimlerin çevriyazıda değiştirme imleriyle (diyakritik, İng. *diacritics*) gösterilmesi daha uygun olacaktır.

<bana> ^S/bana/ → ^{DA}/baŋa/ → [baŋã]

<yonga> ^S/jonga/ → ^{DA}/jonga/ → [jõŋ˘ga]

Alt sesbirim seçiminde bilişsel ve bilişsel olmayan işlemler:

Dışsal ve içsel alt sesbirimlerin ayrımında en önemli nokta seçimin bilişsel olup olmamasıdır. "Bilişsel işlemle alt sesbirim seçimi" ifadesiyle, bilinçli olarak yapılan alt sesbirim tercihi yanında bölgesel veya sosyal çevre içinde öğrenmeyle bağlantılı farkına varılmadan yapılan tercihler kastedilmektedir. Bir kişide (veya aynı ailenin birkaç ferinde) görülen ölçünlü olmayan sesbirim veya alt sesbirim tercihleri, idyolekt (İng. *idiolect*) veya fonolojik bozukluk (dil bozukluğu) olarak değerlendirilir.

Komşu konuşma seslerinin etkisiyle ortaya çıkan evrensel fonetik işlemler bilişsel olmayan işlemlerdir. Bunun yanında kişilerin konuşma organlarının anatomisinden veya fizyolojisinden kaynaklanan sapmalar da bilişsel olmayan işlemler sınıfına girer ve konuşma bozukluğu olarak değerlendirilir.

⁵ /l/ ünsüzünün kalın alt sesbirimi için biri dişeti, diğeri art damak olmak üzere iki boğumlanma noktası söz konusudur. İnce alt sesbirimi için ise tek boğumlanma noktası vardır, o da dişetidir. Bu nedenle, /l/ ünsüzünün dışsal alt sesbirimleri için ön-art yerine ince-kalın ifadeleri tercih edilmiştir. (/k/ ve /g/ ünsüzleri için kullanılan ince-kalın ifadesi ise ön-art anlamındadır.)

Türkiye Türkçesindeki Ünlüler ve Alt Sesbirimleri

/a/ ünlüsünün ön ve art, /e/ ünlüsünün açık ve kapalı alt sesbirimleri yanında /a/, /i/ ve /u/ ünlülerinin uzunluk farklılığından kaynaklanan alt sesbirimleri dışsaldır. Sağır (2008), 2008 yılına kadar yapılmış önemli 34 ağız çalışmasını derlediği makalesinde Türkiye Türkçesi ağızlarında 50 farklı ünlü olduğunu belirtmektedir. Burada kastedilen, ünlülerin içsel alt sesbirimleri olmalıdır. Türkiye Türkçesindeki ünlülerin dışsal ve içsel alt sesbirimleri Tablo 3'te görülmektedir.

Tablo 3. Türkiye Türkçesindeki ünlülerin dışsal ve içsel alt sesbirimleri

Yazımbirim	Sesbirim	Dışsal Alt Sesbirimler	İçsel Alt Sesbirimler*
a	a [†]	ɑ	ɑ, ă, ʌ, ǻ
		a	a, ă
		ɑ:	ɑ:, ǻ:
		a:	a:, ǻ:
e	e [†]	ɛ	ɛ, ẽ
		e	e, ẽ
ı	u	u	u, ũ, ʊ, ɯ, Ø
i	i	ɪ	ɪ, ɪ̃, ɪ̄, ɪ̅, Ø
		i:	i:, ɪ̃:
o	o	o	ɔ, o, ɔ̃, ɔ̄
ö	œ	œ	œ, ø, œ̃, ẽ
u	u	u	u, ũ, u, ʊ, Ø
		u:	u:, ũ:
ü	y	y	y, ỹ, ʏ, ȳ, Ø

*Burada bütün içsel alt sesbirimlerin sıralanması mümkün değildir.

†Belirtisiz simgeler tercih edilmiştir.

/a/: Bu ünlünün ön (/a/) ve art (/ɑ/) iki alt sesbirimi uzunluk açısından tekrar ikiye ayrılarak (ön uzun: /ɑ:/; art uzun: /ɑ:/) toplam dört dışsal alt sesbirim oluşturur. Gevşek boğumlanma ([ʌ]), burunsulaşma ([ă, ǻ, ʌ]), /u/ (<ğ>) etkisiyle uzama fonetik özelliğidir.

/ɑ/: <zarf> ^S/zarf/ → ^{DA}/zarf/

/a/: <harf> ^S/harf/ → ^{DA}/harf/

/ɑ:/: <atıl> ^S/atıl/ → ^{DA}/ɑ:tuɫ/ (fonolojik uzun ünlü)

[ɑ:]: <dağcı> ^S/daɯɖɖɯ/ → ^{DA}/daɯɖɖɯ/ → [ɖɑ:ɖɯ] (fonetik uzun ünlü)

/e/: Açık (/ɛ/) ve kapalı (/e/) iki dışsal alt sesbirimi vardır. Burunsu alt sesbirimler ([ẽ, ẽ]) içseldir.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/7

/ɛ/: <elma> ^S/elma/ → ^{DA}/ɛlma/

/e/: <erken> ^S/erken/ → ^{DA}/eɪcɛn/

/u/ (<ı>): Tek dışsal alt sesbirimi vardır. Gevşek boğumlanma ([ũ]) ve burunsulaşma ([ũ̃, ɥ̃]) dışında ünlünün gerçekleşmemesi (Ø) içsel alt sesbirim olarak önemlidir. Kılıç ve Kılıç (Baskıda) tarafından da değinildiği gibi sözcük başındaki ünsüz yığınları arasında sesbirimsel olarak var olan /u/ ünlüsü genellikle fonetik olarak gerçekleşmeyen bir ünlüdür.

/u/: <kılıç> ^S/kɯlɯʃ/ → ^{DA}/kɯlɯʃ/

Ø: <fransa> ^S/furansa/ → ^{DA}/furansa/ → [frã̃sa]

/i/: Normal (/i/) ve uzun (/i:/) iki dışsal alt sesbirimi vardır. Her iki alt sesbirimin burunsu ([ĩ, ĩ̃]) içsel alt sesbirimleri yanında normal uzunluktaki alt sesbirimin gevşek ([ɪ]) ve gerçekleşmeyen (Ø) alt sesbirimleri vardır.

/i/: <bir> ^S/bir/ → ^{DA}/biɪ/

/i:/: <ilmi> ^S/ilmi/ → ^{DA}/ilmi:/

Ø: <triptik> ^S/tiriptik/ → ^{DA}/tiriptic/ → [tʰɪptic]

/o/: Bu ünlünün tek dışsal alt sesbirimi vardır. Açıklık düzeyi farklılığı (kapalı-orta: [o]; açık-orta: [ɔ]) ve burunsulaşma ([õ, õ̃]) fonetik özelliklerdir.

[o]: <golf> ^S/golf/ → ^{DA}/ɟolf/ → [ʃʰolf]

[ɔ]: <koç> ^S/koʃ/ → ^{DA}/koʃ/ → [kʰɔʃʰ]

/œ/ (<ö>): /o/ ünlüsünde olduğu gibi tek dışsal alt sesbirimi vardır. Açıklık düzeyinin farklılığı (açık-orta: [œ]; kapalı-orta: [ø]) ve burunsulaşma ([œ̃, ø̃]) fonetik özelliktir.

[œ]: <döş> ^S/dœʃ/ → ^{DA}/dœʃ/ → [dœʃ]

[ø]: <köy> ^S/kœj/ → ^{DA}/cœj/ → [cʰøj]

/u/: Kısa (/u/) ve uzun (/u:/) iki dışsal alt sesbirimi vardır. Her iki alt sesbirimin burunsu içsel alt sesbirimleri ([ũ, ɥ̃]) yanında normal uzunluktaki alt sesbirimin gevşek ([u]) ve gerçekleşmeyen (Ø) alt sesbirimleri vardır.

/u/: <lup> ^S/lup/ → ^{DA}/lup/

/u:/: <şura> ^S/ʃu:ra/ → ^{DA}/ʃu:ra/

Ø: <grup> ^S/gurup/ → ^{DA}/gurup/ → [gɾupʰ]

/y/ (<ü>): Tek dışsal alt sesbirimi vardır. Gevşek boğumlanma ([ɣ, ʏ]) ve burunsulaşma ([ɣ̃, ʏ̃]) dışında ünlünün gerçekleşmemesi (Ø) içsel alt sesbirimdir.

/y/: <gün> ^S/gyn/ → ^{DA}/ɣyn/

Turkish Studies

Ø: <flüt> ^s/fylyt/ → ^{DA}/fylyt/ → [flyt]

Önlük-artlık uyumu ve /a/ ünlüsünün dışsal alt sesbirimleri:

Türkçedeki /a/ ünlüsü, fonolojik sınıflandırmada art ünlü olarak kabul edilse de önlük-artlık uyumu konusu ele alınırken her zaman art ünlü olarak işlem görmemeli, tercih edilen dışsal alt sesbirime göre değerlendirme yapılmalıdır. <anne> , <kardeş> , <hangi> gibi Türkçe sözcüklerle <zarif> , <fakir> , <hafif> , <nakit> gibi çok sayıda alıntı sözcükte /a/ ünlüsü bir ön ünlü olduğundan, önlük-artlık uyumunun bozulması söz konusu değildir.

/a/ ünlüsünün ön veya art ünlü olmasını her zaman komşu ünsüzlerin eşsöyleyiş etkisine bağlamak doğru değildir. Örneğin, <efkâr> ⁶ sözcüğünde /k/ ünsüzü ince olmasına rağmen /a/ ünlüsü kalındır. Yine <laf> sözcüğünde /l/ ince olmasına rağmen /a/ kalındır.

{efkâr+ -II} → <efkârlı>

{laf + -lAr} → <laflar>

/a/ ünlüsünün fonetik bağlamdan bağımsız ön veya art olarak telaffuz edilebildiği Tablo 4'te yer alan örneklerde görülmektedir.

Tablo 4. /a/ ünlüsünün benzer fonetik ortamlarda farklı şekillerde telaffuz edildiğini gösteren örnekler

Komşuluk	Ön	Art
/h/, /r/	harp	harç
/h/, /f/	hafif	hafız
/c/ 'ince k'	kâse	efkâr
/ɟ/ 'ince g'	lûgat	emirgan

Türkiye Türkçesindeki Ünsüzler ve Alt Sesbirimleri

Türkçede /k/, /g/ ve /l/ ünsüzlerinin ince ve kalın olmak üzere ikişer dışsal alt sesbirimi yanında, /u/ (<ğ>), /h/ ve /n/ ünsüzlerinin birer tanesi Anadolu ağızlarına özgü olmak üzere ikişer dışsal alt sesbirimi vardır. Bunun dışında /r/ sesbiriminin birbirinden çok farklı iki alt sesbirimini (çarpmalı ve yaklaşmalı) ayrı dışsal alt sesbirimler olarak yorumlamak doğru olacaktır.

İncelenen ağızlara göre dışsal alt sesbirim sayısı artırılabilir. Örnek olarak, Doğu Karadeniz ağızlarında /g/ ünsüzü için /dʒ/ (<c>) şeklinde telaffuz ağız özelliğinden kaynaklanan bilişsel bir tercih olduğu için dışsal alt sesbirimdir. Ancak, dışsal alt sesbirim listesine ekleme işlemi sınırlı durumlarda yapılmalıdır. Türkiye Türkçesindeki ünsüzlerin dışsal ve içsel alt sesbirimleri Tablo 5'te görülmektedir. Listede yer alan içsel alt sesbirimlere ekleme yapılarak sayıları artırılabilir. Ancak dışsal alt sesbirim listesine ekleme yaparken çok dikkatli olunmalıdır.

⁶ Düzeltme (şapka) imi, hem uzatma hem de inceltme amaçlı kullanılması yanında inceltme amaçlı kullanıldığında üzerine konduğu ünlüye mi, yoksa komşu ünsüze mi ait olduğu bilinmediği için sorundur. Bu örnekte incelik özelliği daha çok /k/ ünsüzüne aittir.

Tablo 5. Türkiye Türkçesindeki ünsüzlerin dışsal ve içsel alt sesbirimleri

Yazımbirim	Sesbirim	Dışsal Alt Sesbirimler	İçsel Alt Sesbirimler*
b	b	b	b, b ^h
c	ç	ç ç	ç, ç ^h ç
ç	ç	ç	ç, ç ^h
d	d	d	d, d ^h , d ^h
f	f	f	f, f ^h
g	g	g ğ	g, g ^h ğ, ğ ^h
ğ	u	u y [†]	u, j, w, u, <u>au</u> , <u>ei</u> , <u>ou</u> , <u>œy</u> , :, Ø y
h	h	h x [†]	h, h ^h , h ^a , h ^a , h ^ε ...h ^a , h ^a , h ^ε ... [‡] ç, x, χ
j	-	ç	ç
k	k	k c	k, k ^h c, c ^h
l	l	l l̥	l, l̥, l̥, l̥ ^h l̥, l̥, l̥, l̥ ^h
m	m	m	m, m̥, m̥, m̥ ^h
n	n	n n̥ [†]	n, n̥, n̥, n̥ ^h , n ^w (m), n ^v (n), n ^j (n) n̥, n̥, n̥, n̥ ^h
p	p	p	p, p ^h
r	r	r r̥	r, r̥, r̥, r̥ ^h , r̥, r̥, r̥, r̥ ^h r̥, r̥, r̥, r̥ ^h
s	s	s	s
ş	ş	ş	ş
t	t	t	t, t̥, t̥ ^h , t̥ ^h
v	v	v	v, β, v, w, Ø
y	j	j	j, j̥, Ø
z	z	z	z
,	-	?	?, ʔ

*Burada bütün içsel alt sesbirimlerin sıralanması mümkün değildir.

†İstanbul Ağzında olmamakla birlikte Türkiye Türkçesinin diğer ağzlarında kullanılmaktadır.

‡/h/ ünsüzü eşşöyleyiştikten fazla etkilenir ve akustik özelliği komşu ünlüye göre ileri derecede değişir. (Kılıç, 2015) [h^a],

^{DA}/h/ ünsüzünün ^{DA}/a/ ünlüsü komşuluğundaki ötümsüz içsel alt sesbirimini göstermektedir.

Türkçede patlamalı ünsüzlerin üfleme (İng. *aspirated*) olarak telaffuz edilmesi içsel alt sesbirim özelliğidir. Patlamalı ve patlamalı-sürtünmeli ünsüzler sözcük başında ve tek olarak söylenen sözcüklerde sözcük sonunda üfleme olarak telaffuz edilir.

İki veya daha fazla sesbirim arasında karşıtlığın bozulması (yansızlaşma, nötralizasyon, İng. *neutralization*) sonucu baş sesbirimler⁷ (arkifonem, İng. *archiphoneme*) oluşur. Baş sesbirimler, Sesbirimsel Katmanda (Katmanlı Çevriyazı Modeli bölümüne bakınız.) yer alır ve büyük harflerle gösterilir. Baş sesbirim oluşumuyla baş sesbirimi oluşturan sesbirimler bir alt katman olan Dışsal Alt Sesbirimsel Katmana geçer.

Türkçede yansızlaşma olayı en sık ötümlü karşıtlığının bozulması şeklinde görülür. /p, b/, /t, d/, /k, g/, /f, dʒ/ (<ç, c>) gibi sesbirim çiftleri arasında karşıtlığın bozulması sonucu oluşan baş sesbirimler, Sesbirimsel Katmanda ötümsüz sesbirime ait büyük harflerle (/P/, /T/, /K/, /Tʃ/)⁸ gösterilir.

/p/: Çift dudak, patlamalı, ötümsüz ünsüz. Biri ötümlü karşıtlığının bozulmasıyla ortaya çıkan iki dışsal alt sesbirimi vardır. Üfleme ([p^h]) fonetik özelliktir.

/p/: <pak> ^S/pak/ → ^{DA}/pak/

/b/: <patlıcan> ^S/PaTlıdʒan/ → ^{DA}/badlıdʒan/

/b/: Çift dudak, patlamalı, ötümlü ünsüz. Biri ötümlü karşıtlığının bozulmasıyla ortaya çıkan iki dışsal alt sesbirimi vardır. Üfleme ([b^h]) fonetik özelliktir.

/b/: <boş> ^S/boʃ/ → ^{DA}/boʃ/

/p/: <balta> ^S/Palta/ → ^{DA}/pałta/

/t/: Dişsi, patlamalı, ötümsüz ünsüz. Bu ünsüzle birlikte /d/ ve /n/ ünsüzleri, İngilizcedeki gibi dil ucunun dişetine temas etmesiyle değil, dil palasının üst dişlerin arka yüzüne temasıyla boğumlanır. Bu ünsüzün biri ötümlü karşıtlığının bozulmasıyla ortaya çıkan iki dışsal alt sesbirimi vardır. Üfleme ([t^h]) fonetik özelliktir. Sesbirimsel ve Dışsal Alt Sesbirimsel Katmanlarda gösterilmesi gerekmeyen dişsileşme özelliği, İçsel Alt Sesbirimsel Katmanda değiştirme işaretiyle gösterilir.

/t/: <üstün> ^S/ystyn/ → ^{DA}/ystyn/ → [yst^hyn]

/d/: <tatlı> ^S/TaTlıw/ → ^{DA}/dadlıw/

/d/: Dişsi, patlamalı, ötümlü ünsüz. Biri ötümlü karşıtlığının bozulmasıyla ortaya çıkan iki dışsal alt sesbirimi vardır. Üfleme ([d^h]) fonetik özelliktir. Dişsileşme özelliği, İçsel Alt Sesbirimsel Katmanda değiştirme işaretiyle gösterilir.

/d/: <dil> ^S/dil/ → ^{DA}/dil/ → [d^hil]

/t/: <dut> ^S/Tut/ → ^{DA}/tut/

⁷ Baş sesbirim, biçimsel sesbirimle (morfofonem, İng. *morphophoneme*) karıştırılmamalıdır. Biçimsel sesbirimler, biçimbirimlerde (morfem, İng. *morpheme*) birbirinin yerine kullanılabilen birimler olup biçimbirimsel katmanda yer alır ve baş sesbirimler gibi büyük harflerle gösterilir.

⁸UFA'da (Uluslararası Fonetik Alfabe; İng. IPA, *International Phonetic Alphabet*) bu şekilde bir gösterim söz konusu değildir. Ölçünlü olmayan /Tʃ/ simgesi, /f/ (<ç>) ünsüzünün UFA karşılığında yer alan <t> ve <ʃ> harflerinin büyük karşılıkları kullanılarak üretilmiştir.

/k/: Damak, patlamalı, ötümsüz ünsüz. ‘Kalın k’ (/k/), ‘ince k’ (/c/) ve (ötüm karşıtlığının bozulmasıyla ortaya çıkan) /g/ şeklinde üç dışsal alt sesbirimi vardır. /k/ sesbiriminin /u/ (<ğ>)’ye dönüşmesi morfofonolojik işlem sonucunda oluşur. (Tablo 6) Burada dışsal alt sesbirim değil biçimsel sesbirim söz konusudur. Üfleme ([k^h, c^h]) fonetik özelliiktir.

/k/: <kaşık> ^S/kaʃuk/ → ^{DA}/kaʃuk/

/c/: <kitap> ^S/kitap/ → ^{DA}/citap/

/g/: <komşu> ^S/Komʃu/ → ^{DA}/gomʃu/

/g/: Damak, patlamalı, ötümlü ünsüz. ‘Kalın g’ (/g/), ‘ince g’ (/ɟ/) ve (ötüm karşıtlığının bozulmasıyla ortaya çıkan) /k/ şeklinde üç dışsal alt sesbirimi vardır. Tablo 5’te yer verilmemekle birlikte Doğu Karadeniz ağızlarında bu ünsüzün /ɟ/ şeklinde bir dışsal alt sesbirimi daha vardır. Üfleme ([g^h, ɟ^h]) fonetik özelliiktir.

/g/: <gazap> ^S/gazap/ → ^{DA}/gazap/

/ɟ/: <gâvur> ^S/gavur/ → ^{DA}/ɟavur/

/k/: <gıcık> ^S/Kudʒuk/ → ^{DA}/kudʒuk/

/ɟ/: <gel> ^S/gel/ → ^{DA}/ɟel/

/tʃ/ (<ç>): Dişeti ardı, patlamalı-sürtünmeli, ötümsüz ünsüz. Biri ötümlü karşıtlığının bozulmasıyla ortaya çıkan iki dışsal alt sesbirimi vardır. Üfleme ([tʃ^h]) fonetik özelliiktir.

/tʃ/: <çakıl> ^S/tʃakıl/ → ^{DA}/tʃakıl/

/ɟʒ/: <borç> ^S/borTʃ/ → ^{DA}/boɾɟʒ/

/ɟ/ (<c>): Dişeti ardı, patlamalı-sürtünmeli, ötümlü ünsüz. Biri ötümlü karşıtlığının bozulmasıyla ortaya çıkan üç dışsal alt sesbirimi vardır. Üfleme ([ɟ^h]) fonetik özelliiktir.

/ɟ/: <cezve> ^S/ɟezve/ → ^{DA}/ɟezve/

/ʒ/: <jant> ^S/ɟant/ → ^{DA}/ʒant/

/tʃ/: <cephe> ^S/Tʃephe/ → ^{DA}/tʃephe/

/f/: Diş-dudak, sürtünmeli, ötümsüz ünsüz. Tek dışsal alt sesbirimi vardır. Yuvarlak ünlü ortamında ötümsüz çift dudak sürtünmelisine ([ɸ]) dönüşmesi fonetik özelliiktir.

/f/: <fiş> ^S/fiʃ/ → ^{DA}/fiʃ/

[ɸ]: <ufuk> ^S/ufuk/ → ^{DA}/ufuk/ → [uɸuk^h]

/v/: Diş-dudak, sürtünmeli, ötümlü ünsüz. Tek dışsal alt sesbirimi vardır. Yuvarlak ünlü ortamında ötümlü çift dudak sürtünmelisine ([β]) dönüşmesi fonetik özelliiktir. Bunun dışında diş-dudak yaklaşımlı ünsüzü ([ʋ]), dudak-art damak yarıünlüsü ([w]) ve gerçekleşmeme (Ø) şeklinde içsel alt sesbirimleri vardır.

/v/: <yiv> ^S/jiv/ → ^{DA}/jiv/

[β]: <öv> ^S/œv/ → ^{DA}/œv/ → [øβ]

[u]: <avuç> ^S/avutʃ/ → ^{DA}/avutʃ/ → [avutʃ^h]

[w]: <kovuk> ^S/kovuk/ → ^{DA}/kɔvuk/ → [k^hɔwuk]

/s/: Dişeti, sürtünmeli, ötüksüz ünsüz. Tek dışsal alt sesbirimi vardır.

/s/: <sap> ^S/sap/ → ^{DA}/sap/

/z/: Dişeti, sürtünmeli, ötümlü ünsüz. Tek dışsal alt sesbirimi vardır.

/z/: <söz> ^S/sœz/ → ^{DA}/sœz/

/ʃ/ (<ş>): Dişeti ardı, sürtünmeli, ötüksüz ünsüz. Tek dışsal alt sesbirimi vardır.

/ʃ/: <loş> ^S/loʃ/ → ^{DA}/loʃ/

^{DA}/ʒ/ (<j>): Dişeti ardı, sürtünmeli, ötümlü ünsüz. /dʒ/ (<c>) ünsüzünün dışsal alt sesbirimidir. Türkçede sesbirim olmayı hak edecek bir görevi yoktur.

^{DA}/ʒ/: <jilet> ^S/dʒilet/ → ^{DA}/ʒilet/

/h/: Gırtlak, sürtünmeli, ötüksüz (ötümlü de olabilir) ünsüz. Gırtlak (/h/) ve art damak (/x/) şeklinde iki dışsal alt sesbirimi vardır. İki geniş ünlü arasında genellikle ötümlü ([ɦ]), sözcük sonunda dar ünlüyü takiben yutak sürtünmelisi ([ɦ]) olarak telaffuz edilir. Çevre seslerden kolayca etkilenmesi nedeniyle çok sayıda ünlüye bağlı içsel alt sesbirimi ([h^a, h^a, h^e ...]) vardır. /x/ alt sesbiriminin de ön damak ([ç]), art damak ([x]) ve küçük dil sürtünmelisi ([χ]) şeklinde içsel alt sesbirimleri vardır.

/h/: <hata> ^S/hata/ → ^{DA}/hata:/

/x/: <hanım> ^S/hanum/ → ^{DA}/xanum/

[ɦ]: <bahar> ^S/bahar/ → ^{DA}/bahaɪ/ → [baɦ^aɑɪ]

[ɦ]: <çarmıh> ^S/ʧarmuh/ → ^{DA}/ʧarmuh/ → [ʧ^harmũɦ]

/m/: Çift dudak, burunsu, ötümlü (ötüksüz de olabilir) ünsüz. Tek dışsal alt sesbirimi vardır. /f/ ünsüzü ortamında diş-dudak ünsüzüne ([m]) dönüşür. Ötümsüzleşme ([m̥]) fonetik özelliktir.

/m/: <tüm> ^S/tym/ → ^{DA}/tym/

[m̥]: <hemfikir> ^S/hemfikir/ → ^{DA}/hemficiaɪ/ → [h^eẽm̥fic^hiɪ]

/n/: Dişsi, burunsu, ötümlü (ötüksüz de olabilir) ünsüz. Dişsi (/n/) ve (ön-art) damak (/ɲ/) olmak üzere iki dışsal alt sesbirimi vardır. Ötümsüzleşme ([n̥]), art damaksılaşma ([n^v] veya [ɲ]), ön damaksılaşma ([n^j] veya [ɲ]), dudaksılaşma ([n^w] veya [m]) fonetik özelliklerdir. Başlangıçta eşsöyleyiş nedeniyle ortaya çıkan dudaksılaşma zamanla benzeşmeye dönüşebilir; bu olaya fonolojizasyon (İng. *phonologization*) adı verilir. Dişsileşme özelliği, İçsel Alt Sesbirimsel Katmanda değiştirme işaretiyle gösterilir.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 12/7

/n/: <genç> ^S/genʃ/ → ^{DA}/ʤenʃ/ → [ʤɛnʃ^h]

/ŋ/: <bana> ^S/bana/ → ^{DA}/baŋa/ → [baŋɑ]

[n^y]: <ankara> ^S/ankara/ → ^{DA}/ankara/ → [ʔān^yk^hara] (Buradaki “damak n’si” içseldir.)

/r/: Dişeti, ‘r’ grubu (rotik), ötümlü (ötümsüz de olabilir) ünsüz. Birbirinden oldukça farklı iki dışsal alt sesbirimi vardır: çarpmalı (/r/) ve orta yaklaşmalı (/ɾ/). Çarpmalı dışsal alt sesbirim tek ([r]) veya çok çarpmalı ([r]) olabilir. Ayrıca ses yolunun daralmasıyla sürtünmeliye ([ɾ]) dönüşebilir. Orta yaklaşmalı alt sesbirim de aynı şekilde sürtünmeliye ([ɾ]) dönüşebilir. Sözcük başında, ünsüzle biten heceden sonra gelen hece başında ve ünsüz yığınının ilk ünsüzü olduğunda çok çarpmalı, iki ünlü arasında tek çarpmalı ve sözcük sonunda orta yaklaşmalı olarak telaffuz edilir. Ötümsüzleşme ([ɾ, ɾ̥, ɾ̥]) fonetik özelliktir.

[r]: <renk> ^S/renk/ → ^{DA}/rɛnc/ → [rɛnⁱc^h]

[r]: <ara> ^S/ara/ → ^{DA}/ara/ → [ara]

/ɾ/: <bir> ^S/bir/ → ^{DA}/biɾ/

/l/: Dişeti, yan yaklaşmalı, ötümlü (veya ötümsüz) ünsüz. ‘İnce l’ (/l/) ve ‘kalın l’ (/ɭ/) şeklinde iki dışsal alt sesbirimi vardır. Dişsileşme ([l, ɭ]) ve ötümsüzleşme ([l̥, ɭ̥]) fonetik özelliktir.

/l/: <laf> ^S/laf/ → ^{DA}/laf/

/ɭ/: <şal> ^S/ʃal/ → ^{DA}/ʃɑɭ/

/u/ (<ğ>): Art damak, yarıünlü, ötümlü ünsüz. Düz art damak yarıünlüsü (/u/) ve art damak sürtünmelisi (/ɣ/) olmak üzere iki dışsal alt sesbirimi vardır. Özsoy (2004) gibi bazı yazarlar, bu ünsüzü sesbirim olarak kabul etmemektedir. Düz ön damak ([j]), yuvarlak art damak ([w]), yuvarlak ön damak ([ɥ]) yarıünlüsüne dönüşme, ikili ünlüleşme ([au, ei, ou, œy]), ünlü uzaması ([i:]), gerçekleşmeme (Ø) fonetik özelliklerdir. Üzerinde çok tartışılan bu ünsüzle ilgili detaylı bilgi için Kılıç ve Erdem’e (2012) başvurulabilir.

/u/: <çağ> ^S/ʃau/ → ^{DA}/ʃau/

/ɣ/: <ağa> ^S/auɣa/ → ^{DA}/ɑɣa/

[i:]: <ağrı> ^S/aɣrɯ/ → ^{DA}/aɣrɯ/ → [ɑ:rɯ]

/j/ (<y>): Ön damak, yarıünlü, ötümlü ünsüz. Tek dışsal alt sesbirimi vardır. Sürtünmelileşme ([j]) ve gerçekleşmeme (Ø) fonetik özelliktir.

/j/: <boy> ^S/boj/ → ^{DA}/boj/

^{DA}/ʔ/ (<’>): Gırtlak çarpması; gırtlak, patlamalı, ötümsüz, Arapçadaki hemze karşılığı olan ünsüz. Sesbirimi olmayan bir dışsal alt sesbirimdir. Bazı Anadolu ağızlarında ‘cami-i kebir’ sözcük grubunda olduğu gibi Arapçadaki ayın ünsüzü (yutak, patlamalı, ötümlü) şeklinde de telaffuz edilir.

^{DA}/ʔ/: <mü’min> ^S/mymin/ → ^{DA}/myʔ'min/

[ʃ]: <cami-i kebir> ^S/dʒamii kebir/ → ^{DA}/dʒa:miʔi cebi:ɾ/ → [dʒa:miʔi c^hebi:ɾ]

/k/, /g/ ve /l/ ünsüzlerinin ünlüler üzerindeki eşsöyleyiş etkisi:

“Önlük-artlık açısından, /k, g, l/ ünsüzleri mi ünlüleri etkiler, ünlüler mi bu ünsüzleri etkiler?” sorusunun cevabını net olarak vermek mümkün değildir. Ancak fonetikte ön ve art damak ünsüzlerinin ünlüler üzerinde ileri derecede eşsöyleyiş etkisi olduğu bilinen bir gerçektir.

Ön /a/ ünlüsü dahil ön ünlülerle birlikte her zaman ‘ince k, g, l’ ünsüzleri kullanılır. Art ünlülerden sadece /u/ (<ı>) ünlüsü her zaman ‘kalın k, g, l’ ünsüzleriyle birlikte kullanılır. Art /a/ ile /o/ ve /u/ ünlüleri hem ince hem de kalın ünsüzlerle birlikte olabilir. Örneğin, <kâğıt> (^{DA}/cauqt/) sözcüğündeki /a/ art, <kâtip> (^{DA}/ca:tip/) sözcüğündeki /a/ ön ünlüdür.

Katmanlı Çevriyazı Modeli

Katmanlı Çevriyazı Modeli, çevriyazı derinliğini çalışma boyunca sabit tutmak, bu sırada gerekli detaylara girilirken gereksiz detaylardan kaçınmak için geliştirilmiştir. Bu modelde çevriyazı, yukarıdan aşağıya (soyuttan somuta) doğru; Biçimbirimsel (Morfemik), Sesbirimsel (Fonemik), Dışsal Alt Sesbirimsel ve İçsel Alt Sesbirimsel şeklinde dört katmana ayrılmıştır.⁹ Katmanlar arası geçiş sırasıyla morfofonolojik, fonolojik ve fonetik işlemlerle olmaktadır. (Tablo 6)

1. Morfofonolojik işlemler: Kök ile ek(ler)in birleşmesi veya iki sözcüğün peş peşe gelmesi sırasında görülen ses olaylarıdır. Önlük-artlık uyumu, ulama (liyezon) gibi Türkçenin genel özellikleriyle ilgili işlemlerdir.

2. Fonolojik işlemler: Benzeşme (asimilasyon), aykırılma (disimilasyon), ses düşmesi (elizyon), ses türemesi (epentez) gibi dilin genel söyleyiş kuralları yanında yanlış öğrenme veya ağız özellikleri nedeniyle ortaya çıkan işlemlerdir.

3. Fonetik işlemler: Dile bağımlı olmadan fonetik çevre nedeniyle zorunlu olarak ortaya çıkan işlemlerdir. Burunsulaşma (İng. *nasalization*), dudaksılaşma (İng. *labialization*) gibi işlemler örnek gösterilebilir. Öneşme (incelme, İng. *palatalization*), artlaşma (kalınlaşma, İng. *velarization*), ötümlüleşme (İng. *voicing*), ötümsüzleşme (İng. *devoicing*) gibi işlemler hem fonolojik hem de fonetik düzeyde olabilir. Dil ve ağız çalışmalarında fonetik işlemlere yer verilmesine ihtiyaç yoktur.

Türkçe için Sesbirimsel Katmanda çevriyazı ile ortografik gösterim aynı kabul edilebilir. Ortografik gösterimde yer alan Türk alfabesine özgü belirli harfler UFA karakterlerine dönüştürüldüğünde sesbirimsel çevriyazı elde edilir; ancak aralarında bazı farklar vardır:

- Ünsüz yığınının ünlü eklenmesi Sesbirimsel Katmanda gösterilir, ortografide gösterilmez.
- Baş sesbirimler Sesbirimsel Katmanda gösterilir, ortografide gösterilmez.
- Ortografide özel isimlerin başında büyük harf ve ek aldığı kesme işareti kullanılır, Sesbirimsel Katmanda kullanılmaz.

⁹ Sesbirimsel ve Dışsal Alt Sesbirimsel Katmanlarda gösterilen birimler fiziksel olarak gerçekleşen değil algılanan birimlerdir. Bu nedenle araştırmacının incelenen dile veya ağız algısal hakimiyeti önemlidir.

Tablo 6. Çevriyazı katmanları ve katmanlar arasındaki geçiş işlemleri: Morfofonolojik işlemlerin etkisiyle Biçimbirimsel Katmandan Sesbirimsel Katmana, fonolojik işlemlerin etkisiyle Sesbirimsel Katmandan Dışsal Alt Sesbirimsel Katmana, fonetik işlemlerin etkisiyle Dışsal Alt Sesbirimsel Katmandan İçsel Alt Sesbirimsel Katmana geçilir.

Biçimbirimsel Katman ^{*†}		{yarın istanbul+(y)A giT+AcAK+Im}
Sesbirimsel Katman [*]	↓ Morfofonolojik işlemler	S/jarun istanbula gidedžeum/§
Dışsal Alt Sesbirimsel Katman ^{**}	↓ Fonolojik işlemler	DA/jarun istanbula jidižε:m/††
İçsel Alt Sesbirimsel (Fonetik) Katman ^{††}	↓ Fonetik işlemler	[ˈjarũn isˈtãnˈbuɫa jidiˌʒε:m]§§

*Biçimbirimler ve biçimsel sesbirimler gösterilir.

†Morfofonolojik işlemleri göstermek için eklenmiş olup çevriyazıda kullanma zorunluğu yoktur.

§Sesbirimler gösterilir.

§Çevriyazı, S/jarun istanbula gideceğim/ şeklinde UFA kullanılmadan da yapılabilir.

**Dışsal alt sesbirimler gösterilir.

††Anlam ayırt edici özelliği olan uzatmalar ve vurgular da gösterilir. UFA kullanımı tercih edilmelidir.

††İçsel alt sesbirimler gösterilir.

§§UFA kullanımı zorunludur.

Sonuç

Bir sesbirimin fonetik ortama bağlı olmaksızın farklı şekillerde telaffuz edilmesi bilişsel işlem sonucunda gerçekleşmektedir. Burada öğrenmeye bağlı bilinçli veya bilinçsiz bir tercih söz konusudur. Ağızlarda ve fonolojik bozukluklarda karşılaşılan fonetik ortama bağlı olmayan ölçünsüz sesler de rastgele ortaya çıkmayıp bilişsel işlem sonucu gerçekleşir. Bilişsel tercihle (dışsal alt sesbirim) kişisel farklılıklardan veya fonetik ortamdan kaynaklanan zorunluluğun (içsel alt sesbirim) ayrımı iyi yapılmalıdır.

Kişisel farklılıkların incelenmesi planlanmamışsa çevriyazı düzeyi olarak Dışsal Alt Sesbirimsel Katman kullanılır. Yukarıdaki tablolarda verilen dışsal ve içsel alt sesbirimlerin sayıları artırılabilir. Ancak dışsal alt sesbirimlere ekleme sınırlı bir şekilde yapılmalı, kişisel söyleyiş farklılıklarına girilmemelidir. İçsel alt sesbirimler, konuşma bozukluklarında olduğu gibi kişisel farklılıkların önemli olduğu durumlarda çevriyazıda gösterilmelidir.

KAYNAKÇA

- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 6th ed. Malden: Blackwell.
- Demir, N., Yılmaz, E. (2011). *Türkçe Ses Bilgisi* (Editör: H. Pilancı), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Demirci, K. (2011). Fonem teorisinin önemi hakkında. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 6/2 Spring 2011, p. 359-366.

- Eker, S. (2010). Ünlülerin temel özellikleri üzerine birkaç not. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 5/4 Fall 2010, p. 305-320.
- Fischer-Jørgensen, E. (2010). Glossematics. In: *The Routledge Linguistics Encyclopedia*, 3rd ed. (Editor: K. Malmkjær) London: Routledge. p. 216-224.
- Hjelmslev, L. (1961). *Prolegomena to a Theory of Language*. (Translator: Francis J. Whitfield) Madison: University of Wisconsin Press. (Originally published in 1943 as *Omkring Sprogteoriens Grundlæggelse*. Copenhagen: Ejnar Munksgaard.)
- Kılıç, M.A. (2015) Türkçe'deki ötümsüz sürtünmeli ünsüzlerin akustik özellikleri, In: D. Zeyrek, Ç. S. Şimşek, U. Ataş, & J. Rehbein (ed.), *Ankara Papers in Turkish and Turkic Linguistics (Turcologica Vol. 103)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. p. 52-66.
- Kılıç, M., Kılıç, M.A. (Baskıda). Türkçeye yabancı dillerden geçen kelimelerde algısal ünlü türemesi. *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (24-28 Eylül 2012) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kılıç, M.A., Erdem, M. (2012). Türkiye Türkçesindeki 'yumuşak g' ünsüzünün fonetik analizi. İçinde: *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (20-25 Ekim 2008, e-kitap) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. p. 2809-2826.
- Ladefoged, P., Johnson K. (2011). *A Course in Phonetics*. 6th ed. Boston: Wadsworth, Cengage Learning.
- Lamb, S.M. (1966). *Outline of Stratificational Grammar*. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- Lockwood, D.G. (1972). *Introduction to Stratificational Linguistics*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Özsoy, A.S. (2004). *Türkçe'nin Yapısı – I: Sesbilim*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Sağır, M. (2008). Türkiye Türkçesi ağızlarının ünlü varlığı. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 3/3 Spring 2008, p. 563-578.
- Tatham, M. (1971). Classifying allophones. *Language and Speech*. Volume 14, p.140-145.
- Tatham, M., Morton, K. (2011). *A Guide to Speech Production and Perception*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- Taverniers, M. (2008). Hjelmslev's semiotic model of language: An exegesis. *Semiotica*. Volume 171, p. 367-394.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- Kılıç, M.A. (2017). "Türkiye Türkçesindeki Sesbirimlerin Dışsal ve İçsel Alt Sesbirimleri: Katmanlı Çevriyazı Modeli / The Extrinsic and Intrinsic Allophones of the Turkey Turkish Phonemes: The Stratificational Transcription Model", *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Tahsin Aktaş Armağanı) Volume 12/7, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11354>, p. 195-214.